

Vilde planer om tørlægning af Vadehavet

Af **Palle Uhd Jepsen**

En dag i efteråret 2020 stod vi på diget ved Kammerlusen, hvor Ribe Å har sit udløb i Vadehavet. Det var sidst på eftermiddagen, vindstille med et vidunderligt lys over vaderne i Knudedyb Tidevandsområde. Mod syd-vest stod konturerne af Mandø skarpt, og vestude lå Fanø med sin lave profil. På marsken i kort afstand fra Ribe Dige græssede en flok bramgæs, og flere kom efterhånden til, mens de under højlydt palaver landede blandt artsfællerne. På de nærmeste vader

myldrede det med vadefugle. Vi kunne se almindelige ryler, store regnspøver og små kobbersnepper. I åens udløb og på bredderne lå pibeænder, krikænder og gråænder. Naturen åndede fred og ro, mens lyset langsomt bevægede sig mod tussmørke.

Billedet kunne have været helt anderledes, såfremt initiativrige personer i 1930'erne og 1960'erne havde fået deres vilje til at omforme vadehavets landskab til ukendelighed med store havdiger og landvinding.

Bramgæs på forlandsmarsk med gamle grønnerender.

Foto: Palle Uhd Jepsen, 1990'erne.

Emnet for denne artikel er en fortælling om to projekter, der havde til formål at inddige Juvre Dyb og Knudedyb tidevandsområder, så arealer, der med tiden groede til med marskvegetation, kunne anvendes af egnens bønder, mens der andre steder kunne udpeges områder til rekreative aktiviteter.

De store afvandinger, der var blevet gennemført i Danmark siden midten af 1800-tallet, havde til formål at skaffe landet større arealer til dyrkning. De mange initiativer kan til en vis grad henføres til Danmarks tab af Slesvig under den kortvarige Anden Slesvigske Krig i 1864 (1. februar til 8. juli). Danmark mistede derved næsten en tredjedel af sit territorium, og hvad, der gik tabt, var ikke mindst store landbrugsarealer og marskområder i Slesvig. Driftige danske ingeniører og entreprenører (samt nogle udenlandske), godsejere og politikere ønskede at kompensere for det tabte land ved at benytte det til sagen passende slogan, *Hvad udad tabes, skal indad vindes*,¹ så der kunne skaffes større arealer til dyrkning og ikke mindst græsarealer til kvægdrift og høslæt ved afvanding af betydelige naturområder som søer, lavvandede fjorde, vige og ådale.

Omkring 1900 var landbruget inde i en rivende udvikling godt hjulpet af den tids moderne redskaber, mergling og nye afgrøder samt en stor eksport af landbrugsprodukter og kvæg til markeder i Tyskland og England. Aktiviteterne blev understøttet af forbedrede transportmuligheder ved udbygning af jernbanenettet og anlæg af nye havne, hvor Esbjerg Havn – Danmarks port mod vest – blev taget i brug i 1874.

Esbjerg Havn kom hurtigt til at spille en stor rolle for landbrugseksporten til England.

Det danske Hedeselskab, der blev stiftet i 1866, kom tidligt ind i billedet som initiativtager til afvandingsprojekter. Man havde set, hvordan store, såkaldt ”vandlidende” enge og moser samt lavvandede fjorde og søer lå med et stort potentiale for afvanding og opdyrkning. Der manglede blot diger, afvandingskanaler, pumpestationer og til slut dræning. Det var kun et spørgsmål om at få kapitalstærke, private lodsejere og statslige myndigheder med som samarbejdspartnere.

Den økonomiske depression i 1930'erne havde medført en stor arbejdsløshed, der i januar 1933 nåede op på 43,5 % af den organiserede arbejdsstyrke. Socialreformen fra 1933 gav ganske vist en række forbedringer for de arbejdsløse,² men det var ikke tilstrækkeligt til at løse de problemer, der tårnede sig op for Staunings socialdemokratisk-radikale regering. Det blev kun værre med udbruddet af Anden Verdenskrig og tyske troppers besættelse af Danmark i 1940. Derfor var det helt afgørende for Staunings regering at få nedbragt arbejdsløsheden samt at sikre landets produktion af landbrugsvarer ved at skaffe nye og større arealer til dyrkning. Et af resultaterne af regeringens politik blev vedtagelsen af loven om landvinding af 14. november 1940.³ Den gav mulighed for op til 75 % støtte til landvinding og dræning, hvilket resulterede i, at et stort antal af landets fornemme naturklenodier, især vådområder, i de følgende år blev afvandet og kultiveret som et trist supplement til mange områder,

der allerede var blevet konverteret til dyrkning.⁴

Vadehavet

Den danske del af Vadehavet har i denne sammenhæng sin egen historie. Siden oldtiden har mennesker bosat sig i vadehavsområdet. Først på kanten af bakkeøerne (frisisk: geesten), og senere, da den frisiske kultur nåede nutidens Sønderjylland omkring år 700, skete der en gradvis bosætning ude i marsken, hvor man byggede huse og gårde på værfter som beskyttelse mod stormfloder. Derefter konsoliderede man sig yderligere ved bygning af lave sommerdiger omkring bosættelser og de nærmeste marker for senere at opføre havdiger yderst på den grønne marsk, så man både kunne sikre sig mod stormfloder og udnytte den frodige marsk mere intensivt til kvæghold og dyrkning. I dag er den oprindelige forlandsmarsk fra Darum til den dansk-tyske grænse beliggende bag havdiger, der i årenes løb er blevet udbygget og forstærket.⁵

I Vadehavet blev det næste kapitel i historien om landvinding flere forsøg på at bygge havdiger med landvinding for øje ude i tidevandsområderne.

I 1863 foreslog en engelsk ingeniør, at der blev bygget en havn i Grådyb samt anlagt to dæmninger fra udmundingen af Varde Å, hvor den ene skulle gå langs vestsiden af Ho Bugt til Nyeng og den anden fra det samme udgangspunkt til Strandby. Der kunne derved indvindes omkring 2.840 hektar til græsning. Planen blev imidlertid afvist af administrationen i den nye Esbjerg Havn, idet en afskæring af en stor del af Ho Bugt kunne medføre tilsanding i Grådyb.⁶

Stormfloderne i 1909 og 1911, der forårsagede voldsomme skader i Vadehavsområdet, rejste på ny interesse for at anlægge et dige over Ho Bugt. Efter forhandlinger i et lods ejerudvalg blev der enighed om en linjeføring, og i 1924 udarbejdede Det danske Hedeselskab et projekt. Det blev dog ikke aktuelt at gå videre med sagen, idet Vandbygningsdirektoratet og Esbjerg Havn modsatte sig planen. Desuden ønskede flere lodsejere ikke længere at deltage.

Et lignende forslag, som blev forsøgt gennemtrumfet i henhold til landvindingsloven, led samme skæbne i 1940, idet Esbjerg Havns administration også denne gang

Hedeselskabets projekt fra marts 1943 til inddigning og tørlægning af de nordlige områder i Ho Bugt. Det danske Hedeselskab.

sekunderet af Vandbygningsdirektoratet modsatte sig projektet – ikke af hensyn til naturen, men især som følge af, at mulige ændringer i tidevandsområdets morfologi og strømforhold kunne medføre en øget tilsanding, der kunne give problemer for indsejlingen til Esbjerg Havn.

Et nyt projekt udarbejdet af Hedeselskabet i 1943 led samme skæbne. Projektforslaget fremgår af kortet på side 38. Hvis dette projekt var blevet realiseret, ville Ho Bugt og de tilstødende marsk- og engarealer mod nord og vest fra Skødstrup til Ho have mistet væsentlige naturområder og et betydeligt fiskeri.

Kaptajn Wilhelm Nelleses projekt

Ikke teknisk Kundskab – kun sund Fornuft og oprigtig Tro paa, at der findes Mænd i Danmark, som magter at løse en stor Opgave, faar mig til at fremkomme med efterfølgende Forslag til Overvejelse. – Men end ikke de bedste Kræfter kan løse den, om de ikke støttes af en Regering og Rigsdag, der i dette Spørgsmaal kan enes om at lade Samfundsopgaven gaa forud for Partihensyn og -principper, og af Befolkningens ærlige Ønske om Arbejde fremfor Understøttelse.

Er disse to Betingelser til Stede, kan Opgaven løses.

Sådan indleder kaptajn Wilhelm Nelles (1890-1944)⁷ sit forslag til et vidtløftigt projekt fra 1935 i Vadehavet under mottoet: *Giv alle ledige Arbejde.*

Det var sikkert ikke en tilfældighed, at forslagene til inddigning og afvanding af større områder på Vadehavets søterritorie fremkom med henvisning til 1930'ernes stigende arbejdsløshed.

Udløbet fra Varde Å og Ho Bugt. På den modsatte side af bugten ses kysten ved Mosevrå og Ho. Det meste af Ho Bugt, som kan ses på billedet, var omfattet af afvandingsprojektet.

Foto: Palle Uhd Jepsen, 1995.

Både N.H. Jacobsen (1937) og Gert Jacobsen (2016) har beskrevet Nelleses projekt.⁸ Jacobsen nævner blandt andet, at der allerede i 1852 var planer om at anlægge en dæmning fra Ballum til Rømø i forbindelse med et forslag om en havn på sydspidsen af Rømø. Jacobsen skriver videre, *I 1857 fremsatte saa Digeinspektør Carstensen i Husum Planer om en Dæmning fra det nordlige Rømø til Fastlandet for at fremme Tilslikningen, og i 1858 fremkom atter planer om en Dæmning her [til Rømø] i Tilslutning til Planerne om et Havneanlæg ved Havneby.* Der blev ikke arbejdet videre med disse planer og heller ikke med et tysk forslag fra 1880 om en havn i Havneby.

Herefter kommer Wilhelm Nelleses plan ind i billedet. I indledningen til Gert

*Marsk med bevoksning af kveller på Mandøs nordside. I baggrunden skimtes klitterne på Fanøs sydkyst ved Hønen.
Foto: Palle Uhd Jepsen, 2007.*

Jakobsens artikel nævnes, at der flere gange har været luftet ideer om anlæg af en ... kanal tværs over Sydjylland med Kielerkanalen som model. Etableringen af denne kanal er et væsentligt argument i Nellemoses forslag fra 1935. Nellemose gjorde i sit forslag til Rigsdagens medlemmer også opmærksom på de store beløb, der hvert år udbetales i understøttelse til de arbejdsløse, mens han peger på, at hans projekt, hvis det blev gennemført, ville give *Arbejde til alle*.

Nellemose skriver: *Arbejdsløsheden er i Tidens Løb blevet en Svøbe for Danmark saavel som for andre Lande; – det er en Svøbe, der svinges med stærkere og stærkere Kraft, og som*

rammer Skatteydere, Regeringen, ja hele Samfundet og sidst, men ikke mindst den store Hær af Arbejdsløse, som, jo længere de gaar ledige, forsumper i en Tilstand af Fortvivlelse og Bitterhed. Nellemoses forslag, gik ud på, at der I Færvandet mellem Jylland, Fanø, Manø [Mandø], Romø [Rømø]⁹ og Jordsand findes et ca. 400 Kv. Km. stort Vandareal, af hvilket en meget stor Del ligger tørt ved Lavvande. Det skulde med andre Ord være forholdsvis let at inddæmme ved Bygning af Dæmninger Syd for Esbjerg til Fanø – ca. 3000 m – fra Sydsiden af Fanø til Manø – ca. 8000 m og i første Omgang fra Manø ret Øst til Kysten langs den kendte Ebbevej – ca. 6000 m.

Skitse af den nordligste del (ca. 20.000 tønder land = 11.032 ha) af Nellemoses plan for Vadehavet mellem Esbjerg og Mandø. Øverst til venstre er tegnet en dæmning med kørebane fra Esbjerg til Fanø. A: havn, B: sluse, C: varehuse og kontorbygninger, D: bybebyggelse i karréer omkring et indre havneanlæg. Ribe Å er ført gennem to beboelsesområder, og der er desuden projekteret lufthavn, hydroplanhavn m.m.

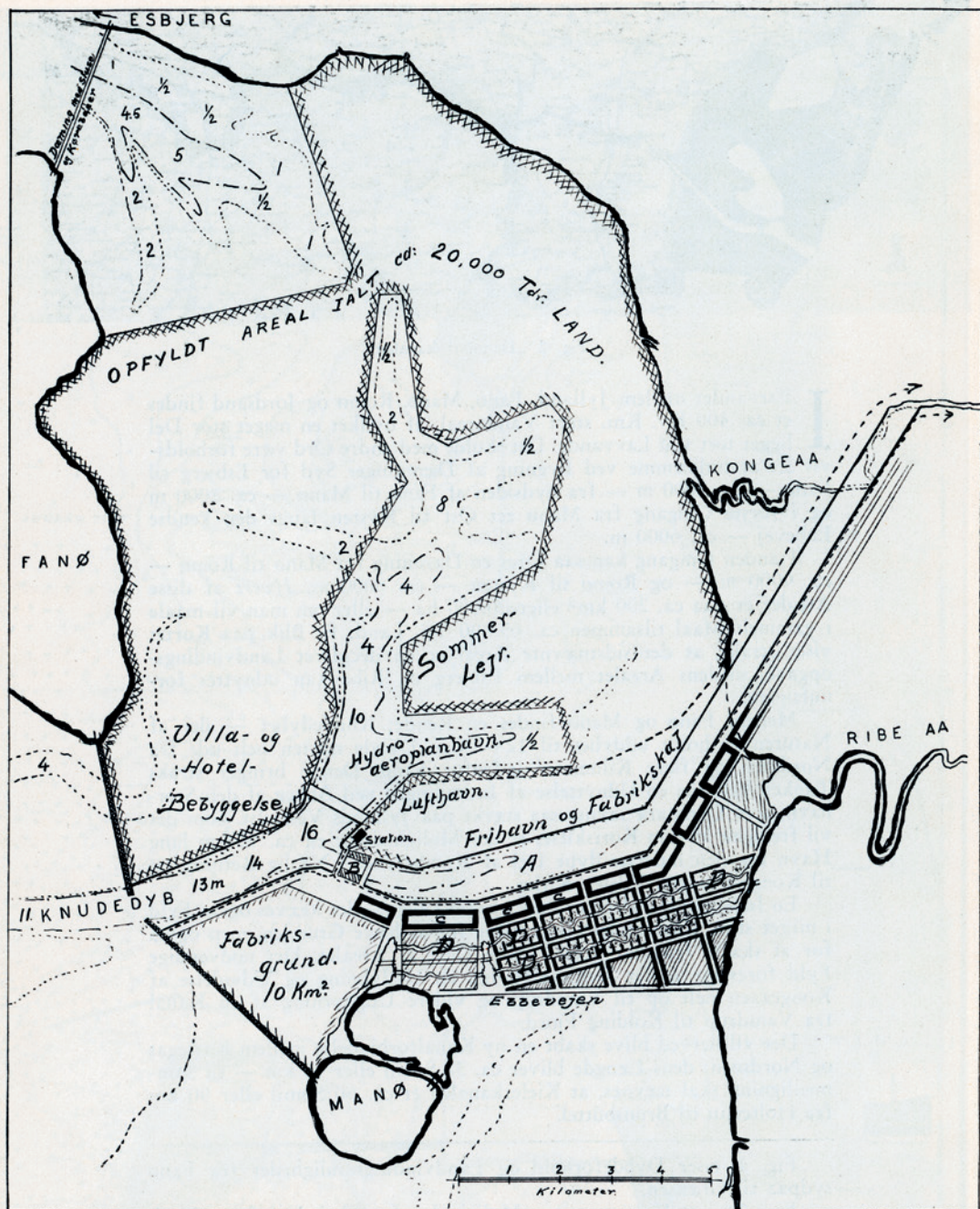

Fig. 3. A — Havn; B — Sluse; C — Varehuse og Kontorer; D — Bybebyggelse i Karréer omkring indre Haveanlæg, hver Karré vist er 500 × 1000 m. — Ribe Aa er vist som førende gennem 2 Rækker Karréer.

I anden Omgang kan saa føres en Dæmning fra Manø til Romø – ca. 9000 m. – og [fra] Romø til Kysten – ca. 6000 m. Hvert af disse Arealer er paa ca. 200 km² eller 20.000 ha. Land – eller om man vil maale i gammelt Maal tilsammen ca. 65.000 Tdr. Land. Et Blik paa Kortet viser straks, at det sidstnævnte Areal er en decideret Landvindingsopgave, medens Arealet mellem Esbjerg og Ribe kan udnyttes fornuftigere.

W. Nelleses projekt omfattede også en storhavn i Knudedybs indre forgreninger

I Knudedybs tidevandsområde mellem Fanø og Mandø er Nellesen i gang med de helt store armbevægelser ved at foreslå et anlæg af en ny storhavn. Han er formentlig nok selv klar over, at dette store projekt næppe kan blive til noget, men han gør alligevel et helhjertet forsøg. Han nævner om sig selv, at han nok vil blive kaldt både *Idealist* og *Fantast*, men er dog af den opfattelse, at projek-

tet kan gennemføres, hvis ... *alle Kræfter, der skal tages i Brug, vil samvirke til Planens Realisation.*

Om planen i Knudedyb skriver Nellesen: *Mellem Fanø og Manø findes en rende: Knudedybet – der af Naturen er holdt uddybet til 12-15 m Dybde næsten helt ude fra Nordsøen og flere Kilometer indenfor Fanø. Denne bringer straks Tanken hen paa en Udnyttelse af Indsejlingen ved Anlæg af den Storhavn, som Danmark savner saa stærkt paa Jyllands Vestkyst. Som det vil fremgaa af min Kortskitse, er der Mulighed for en ca. 15 km lang havn fra den inderste dybe Del af Knudedybet i NE.lig Retning op til Kongeaaen ved Vilslev Kirke.)*

Det fremhæves, at en inddæmning alene ikke er tilstrækkelig, idet der også er brug for store mængder fyld for at hæve grunden samt til at skaffe frugtbar jord i store dele af arealet. Nellesen foreslår, at der kan skaffes fyld ved at udvide og uddybe Kongeå op

Kongeå set fra Darum-Tjæreborg Dige. Det var kaptajn Nelleses ide, at Kongeå skulle uddybes mod øst til Vamdrup. En kanal skulle derfra graves til Kolding Fjord, så der blev en sejlrute tværs gennem Jylland. Nellesen forestillede sig, at det opgravede materiale fra åens uddybning kunne benyttet til opfyldning på arealer i det inddæmmede Vadehav. Foto: Palle Uhd Jepsen, 2021.

til Vamdrup og derfra at grave en kanal fra Vamdrup til Kolding Fjord. *Der vil derved blive skabt en ny Kanalforbindelse mellem Kattegat [de indre danske farvande] og Nordsøen; dens Længde bliver ca. 32 Sømil eller 58 km – til Sammenligning skal nævnes, at Kielerkanalen er ca. 50 Sømil [lang] eller 90 km fra Holtenua til Brunsbüttel.*

I beskrivelsen af det indvundne areals udnyttelse nævner Nellemose først og fremmest den store fordel for skibsfarten, der vil kunne afkorte sejldistancen fra havne i Østdanmark til Nordsøen, når den nævnte kanal er anlagt. Skibsfarten, skriver Nellemose, vil desuden kunne overtage en del af Hamborgs *Transithandelsfart*, idet den nye havn vil have direkte forbindelse til Østersøen. En anden fordel vil også være, at skibsfarten undgår flodsejlads og desuden får lettere adgang til jernbaneforbindelser.

Om den del af planen, der ligger syd for Mandø Ebbevej skriver Nellemose, at dette areal på ca. 32.000 tdr. land ... *egner sig bedst til ren Landvinding, og bør derfor foreløbigt henlægges til 2. Etappe. Arealet mellem Esbjerg og Manø er her tænkt opfyldt paa et Areal paa ca. 160 Kv. km. Alle Kræfter bør sættes ind paa Skabelse af Havnen og de nødvendige Jordarealer norden og sønden for denne til snarest Udnyttelse.*

Idet jeg gør et lille Spring ind i Fremtiden, skal jeg under Udnyttelsesmuligheder her nævne Betydningen for Danmark af en virkelig farbar Havn paa Vestkysten.

Nellemoses plan for en ny havn og andre anlæg i Knudedyb fremgår af kortskitsen på side 41, som viser det inddæmmede areal på ca. 20.000 tønder land (11.032 ha). Øverst ses en dæmning med vejforbindelse fra Esbjerg til Fanø. Selve havnen (frihavn)

Udsigt over Sønderho med vaderne Trinden og Keldsand til højre. Esbjerg og Vestkrafts høje skorsten ses i baggrunden. Siden 1990'erne er Trinden og Keldsand vokset sammen, så de nu danner et stort marskområde. I samme periode voksede sejlløbet ind til Sønderho til med tagrør og anden vegetation. Efter at Sønderho Havn Støtteforening i en årrække har arbejdet på en uddybning af sejlløbet fra Sønderho Havn mod nord til Lundvig Løb, blev det efter mere end 30 års tilsanding i maj 2021 atter åbnet for sejlads. Hele området øst for Fanø indgik i Nellemoses fantasiplan, og hvis den havde set dagens lys, kunne store arealer blandt andet Trinden og Keldsand være blevet anvendt til Villa og Hotel Bebyggelse (se kortet på s. 41).

Foto: Palle Uhd Jepsen, 1996.

med omkring 8.000 meter kajplads er beliggende inden for slusen ved Knudedyb syd for kanalen til Kongeå. Kajen flankeres af varehuse og kontorbygninger. Syd herfor er der reserveret et areal til beboelse i karréer omkring det indre havneanlæg. Ribe Å har

sit udløb nordøst for havneområdet, hvor den har udløb til Kongeå-kanalen. Mellem denne kanal og Knudedybs indre afspærrede forgrening er der på det nyindvundne land markeret et areal til sommerlejr, villa- og hotelbebyggelse samt til en lufthavn. I den sydlige arm af Knudedyb er der desuden reserveret plads til en *Hydroaeroplanhavn* (havn til vandflyvere). Skitsen viser desuden en fabriksgrund nordvest for Mandø. Der er i det hele taget lagt op til udvikling af en mondæn ny by og havn syd for Esbjerg, der ifølge Nellemose vil kunne tiltrække udenlandske investorer til finansiering af erhvervsaktiviteter.

Planen beskriver desuden, at den ... *kan blive en storslaaet Tiltrækning for udenlandske 'Gæster' – med Væddeløbsbaner for Motorkøretøjer og Heste*. Arealet paa begge sider af havnen vil blive udlagt til bebyggelse og opdyrking. Nellemose forestiller sig, at ... *endnu en Fordel ved denne Inddæmning bør her fremhæves: de uhyre Strækninger af sumpet Marsk fra Tønder til Ribe vil for en ringe Udgift kunne afvandes og gøres til Agerjord ved Ledning af Vandet til store naturlige Søer, der ved hvert Lavvande faar Afløb gennem simple Sluseanlæg i Dæmningerne. Inddæmningen skaber saaledes automatisk en Grundforbedring af store Dele af Sønderjylland*.

Efter en beskrivelse af planens gennemførelse, hvor Nellemose appellerer til både arbejdsgivere og kapitalen om at støtte et stort nationalt arbejde, der vil give beskæftigelse til arbejdsløse og eksisterende virksomheder, afslutter han sin redegørelse med en skitse for statens opgaver og følgende patetiske opfordringer: *Kan Landets Repræsentanter paa Tinge finde hinanden paa*

disse Punkter, saa tror jeg fuldt og fast paa, at Sagen kan føres igennem. Men lige saa overbevist er jeg om, at halve Forholdsregler og kun delvis Afhjælpning af Princippet "Ingen Hjælp uden Arbejde", vil slaa Foden bort under Opgaven.

Den Rigsdag, der i Enighed har Mod til at løse Opgaven, vil sætte sig et Minde i Danmarks Historie, som sent vil blive glemt; vil give et Eksempel paa Offervillie, naar Landets Interesser staar paa Spil; vil vise, at "there is nothing rotten in the state of Denmark", – men NIHIL SINE LABORE [Intet uden Arbejde].

Projektet blev i 1935 beregnet til at koste 200 til 500 millioner kroner.

Nellemose skriver i sin redegørelse, at Juvre Dyb kan indgå i projektet, uden at han dog giver forslag til, hvordan tidevandsområdet i givet fald kunne udnyttes.

I det hele taget har projektet karakter af ét stort urealistisk 'luftkastel', og det er bemærkelsesværdigt, at kaptajn Nellemose overhovedet ikke forholder sig til, at der få kilometer nord for hans dæmning til Fanø godt 60 år tidligere blev åbnet en ny vestkysthavn ved foden af Esbjerg, hvor Esbjerg i de mellemliggende år havde udviklet sig til et vigtigt handels- og trafikknudepunkt i Vestjylland.

Planen blev heldigvis, kan man vist sige, ikke til noget. Men tanken om at foretage inddigning af Vadehavet var ikke død. Det viser det næste projekt, der blev fremlagt 34 år senere i 1969.

Mellemspil med stormfloder

Den 1. februar 1953 blev Holland ramt af den hidtil voldsomste stormflod i 1900-tallet. I provinsen Zeeland, hvor floderne Rhi-

Billedet viser en voldsom stormflodsbrænding over havdiget i Dock-Kog vest for Husum; en af de 134 koge i Nordfriesland.

Foto: Formentlig af stormfloden i februar 1962.

nen, Maas og Schelde har deres udløb i det store delta, blev digerne gennembrudt. Havet skyllede med voldsom kraft ind over de ødelagte diger og oversvømmede omkring 1.600 km² af det bagvedliggende marskland. Under stormfloden omkom 1.783 mennesker, i omtrentlige tal 20.000 kreaturer, 10.000 svin, 2.300 heste og 3.000 får. Omkring 600.000 mennesker måtte evakueres fra deres hjem. Et stort antal huse og gårde blev enten totalt ødelagt eller stærkt beskadiget. Desuden blev 400 skibe ødelagt.

I Belgien skete der også digebrud, og ca. 10.000 ha blev oversvømmet. Stormfloden ramte desuden Englands sydlige Nordsø-kyst, hvor 300 mennesker druknede. Katastrofen gav anledning til, at 460 kilometer af havdigerne i Slesvig-Holsten skulle forstærkes. Men inden arbejdet kunne afsluttes, blev kysten mellem Elben og Højer den 16.-17. februar 1962 ramt af den næste voldsomme stormflod. I Hamborg blev lavtlig-

gende områder oversvømmet, hvorved 350 mennesker omkom. I Danmark var der en overgang fare for overskylning og brud på Højer Dige og Rejsby Dige. Men de holdt i denne omgang.¹⁰

Stormfloderne i 1953 og 1962 gav anledning til bekymringer i Danmark og Slesvig-Holsten for havdigerens sikkerhed, og fra dansk side blev der af Ribe og Tønder Amtsråd taget initiativ til at udarbejde en redegørelse for digernes sikkerhed i den danske del af Vadehavet.

I august 1950 var der af Landbrugsministeriet blevet nedsat et stormflodsudvalg med henblik på at vurdere de eksisterende havdigers modstandskraft i en stormflodssituation og mulighederne for en fremtidig bebyggelse i de inddigede marskområder i de to amter. Udvalgets arbejde blev efter stormfloden i 1953 koncentreret om forstærkning og forhøjelse af de eksisterende havdiger, etablering af ringdiger omkring

Eldre beboelse på et værft lidt syd for Rudbøl ved vejen til Neukirchen på grænsen til den tidligere store Gudskog. Kogen blev inddiget i 1566 med sluseanlæg ved Rudbøl.

Foto Palle Uhd Jepsen, 1987.

*Gammel Frederikskog blev inddiget i 1692 og er dermed en af de ældste koge i Tøndermarsken. I baggrunden ses bebyggelsen Nørremølle.
Foto: Palle Uhd Jepsen, 1998.*

bebyggelser i lavtliggende områder og flytning af beboelser til stormflodssikre niveauer eller på værfter. Det fremgår af udvalgets rapport, at nogle beboere især i Højerområdet udtrykte ængstelse ved at bo i områder, hvor der under en stormflod kunne være risiko for tab af liv og ejendom, når der ikke var officielle planer for varsling og evakuering af mennesker og husdyr.

I stormflodsudvalgets rapport, der var blevet udarbejdet til Landbrugsministeriet i 1955 på baggrund af udvalgets besøg i stormflodsramte marskegne i Sydslesvig og Holland, ... *har udvalget under hensyn til de nuværende faktiske forhold ment at kunne begrænse opgaven til kun at omfatte en eventuel bebyggelse af den inddigede marsk ved Tønder og mar-*

sken på Mandø. Derefter omtales ... 3 principielt forskellige måder på hvilke en større sikkerhed for befolkningen m.v. kan opnås, nemlig:

- a. *Tilvejebringelse af en reserve for havdiget,¹¹*
- b. *Anbringelse af bebyggelse i stormflodssikker højde, og*
- c. *Foranstaltninger med henblik på evakuering af truede områder.*

Det fremgår af betænkningen, at et tilbagetrukket dige vil beskytte hele det område, der ligger bag diget. Området mellem havdiget og det tilbagetrukne 'reservedige' vil derimod blive udsat for oversvømmelse, og selv inden for ringdiger omkring eksisterende bebyggelser og på beboede værfter vil man ved evakueringsforanstaltninger ikke altid have en chance for at redde befolkningen og deres husdyr.

For Tøndermarskens vedkommende var det udvalgets konklusion, at Højerdigets højde og styrke måtte betegnes som tilfredsstillende, idet det ... *så vidt vides, endnu ikke har været brudt, og at det ikke ville være blevet overskyldet eller overflydt af en stormflod af samme karakter som den, der forårsagede katastrofen i februar 1953 i landene omkring den sydlige del af Nordsøen.*

Vadehavsplanen fra 1969

De forudgående hændelser og Stormflodsudvalgets arbejde var med til at skabe en fortsat debat om havdigerens sikkerhed. Her kommer den kontroversielle Vadehavsplan fra 1969 til at indgå i overvejelserne. Planen var blevet udarbejdet af det daværende Statens Vandbygningsvæsen's 8. kontor i Tønder.¹² Planen var et skitseprojekt til Folketingets Stormflodsudvalg som et alter-

Vandbygningsvæsenet foreslog i 1969, at Vadehavet øst for Fanø, Mandø og Rømø skulle inddiges for at beskytte sårbare områder i Ribe og Tønder Amter mod stormfloder. Kortet viser Vadehavsplanens grænser. Planen omfattede ca. 30 % af Vadehavets søterriorie. Kortet viser desuden Vadehavets topografiske detaljer ved lavvande, hvor den grågule farve viser tørlagte vader og højsande. Forlandsmarsk er vist med en mørkegrøn farve.

nativ til en forstærkning af havdigerne i Ribe og en del af Tønder Amter.¹³ Vandbygningsvæsenets forslag omfattede inddæmning og delvis tørlægning af et område på ca. 310 km² af Vadehavet mellem Esbjerg-Fanø og Rømødæmningen. Tyskland blev indbudt til at indgå i planen, så også Lister Dybs tidevandsområde kunne indgå ved etablering af et dige fra Rømø til Sild. Tyskland var imidlertid ikke indstillet på at deltage, idet man havde andre planer for marsken i Slesvig-Holsten. Vandbygningsvæsenet skriver om projektet: *Planen går i hovedtrækkene ud på en inddæmning af Vadehavet nord for Rømødæmningen ved anlæg af en dæmning mellem Esbjerg og Fanø – "Fanødæmningen" – og en dæmning mellem Fanø og Rømø – "Vadehavs dæmningen" – mens den eksisterende Rømødæmning danner den sydlige begrænsning af det inddigede område – "Mandø Vejle".*

Planens gennemførelse ville stormflods-sikre omkring 40 % af de sønderjyske marskområder og delvist løse problemer med afvanding af ca. 60 % af disse områder. Men, som det fremhæves i planen, desuden give mulighed for en mangesidet udnyttelse af de indvundne arealer, hvor en del kunne blive værdifuld landbrugsjord,¹⁴ mens de øvrige områder kunne anvendes til, som det er skrevet i planen, *rekreative og andre formål*. Projektet ville desuden give Esbjerg Havn visse – ikke specificerede – fordele samt tilgodese en længe ønsket fast vejforbindelse til Fanø og Mandø. Vandbygningsvæsenet havde beregnet, at udgifterne ved planens gennemførelse ville være ca. 130 millioner kr. over 8 år, samt at de årlige udgifter til anlæggenes vedligeholdelse blev anslået til omkring

Vader og højsande omkring Knudedyb. Den sydøstlige spids af Fanø med Sønderho og Hønen ses til højre med Keldsand i forgrunden. Længere ude midt i billedet ses det hvide højsand Flakstjerten. Det område, billedet viser, indgår både i Nellemoses plan og i Vadehavsplanen fra 1969 som byggeplads for den nordlige strækning af et stort havdige fra Fanø til Mandø.

Foto: Palle Uhd Jepsen, 1992.

300.000 kr. Dertil kom forundersøgelser og detailprojektering til ca. 5 millioner kroner over de følgende tre år.

Udløbet fra Mandø Vejle til Grådyb skulle efter planen ledes igennem en afvandingsluse, kaldet *Købmandssand-slusen* i Fanødæmningen. Vandstanden i reservoiret forventedes at kunne holdes omkring Vadehavets middelvandstand (ca. kote 0). Det nævnes i beskrivelsen at: *Principielt er planen sammenlignelig med den hollandske Deltaplan.*¹⁵

Planen forudsatte, at eksisterende diger og sluser skulle bevares, hvilket ville virke som en dobbelt digesikring, idet afstanden og arealets størrelse mellem vadehavsdæmningen og havdigerne dermed ville øge sikkerheden.

Der var desuden en stort lokal interesse for en forbedret afvanding og dræning af marskens lavtliggende arealer, så der her kunne opnås en bedre landbrugsmæssig udnyttelse. Ved at fastholde en vandstand omkring kote 0 i Mandø Vejle, ville der automatisk ske en sænkning af grundvandstanden i marsken.¹⁶

Stormflodsudvalgets supplerende bemærkninger til en høringskrivelse, som blev sendt til Landbrugsministeriet den 5. december 1969, forholder sig kun til planens tekniske aspekter herunder overvejelser om dæmningens linjeføring med henblik på at få størst mulig fordel af materialevandringen langs kysten. Vandbygningsvæsenet forventede, at der med tiden ville blive dannet en ny kystlinje mellem Fanøs sydspids og det nordligste område på Rømø omkring 2-4 kilometer vest for vadehavsdæmningen, hvor sandflugt og klitdannelse ville bidrage til opbygning af et ca. 18 km langt strandareal af *rekreativ værdi*.

Det understreges i dette punkt, at Købmandssand-slusen ikke forudsættes at tillade indstrømning af saltvand, hvorved vejen med tiden ville blive et ferskvands reservoir. Det var heller ikke planen, at slusen kunne benyttes til gennemsejling, selv om Ribe Kammersluse altid ville være åben for uhindret sejlads til og fra Ribe. Uden en mulighed for gennemsejling i Købmandssand-slusen ville ordningen uden tvivl føre til

"Kaart over Manø Sogn, Ribe Herred, Ribe Amt, 1860". Hvis Nellesoses og Vandbygningsvæsenets projekter var blevet gennemført, ville Mandø og øens kultur være blevet udslettet som et selvstændigt samfund. Geodatastyrelsen ©

voldsomme lokale konflikter, idet Knude-dyb Tidevandsområde altid har været et vigtigt farvand for sejlads til og fra Ribe samt til Sønderho og Mandø, ligesom sejlads i Juvre Dyb tidevandsområde havde lokal betydning. For begge tidevandsområder ville Vadehavsplanen desuden blive ødelæggende for beboernes historiske adgang til fiskeri. Selv med en gennemsejling af den nye sluse, ville småskibsfarten blive besværliggjort med store omveje til traditionelle ladepladser.

Hensyn til naturmæssige og økologiske værdier blev ikke nævnt i Vadehavsplanen, hvilket er bemærkelsesværdigt, idet der i 1960'erne både i politiske kredse og i befolk-

ningen var en voksende interesse for naturbeskyttelse. Det nævnes ganske vist afslutningsvis, *Af ulemper og indvendinger mod planen ses blot sådanne som vedrører fiskeri- og naturfredningsinteresser at kunne anføres.* Vadehavsplanens grundidé var hensynet til landbrugets interesser.

For at gøre planen mere 'spiselig' i offentligheden nævnes det, at *Ca. 110 kvadratkilometer af den i alt 310 kvadratkilometer store Mandø Vejle vil være vandarealer, der vil kunne anvendes til mange, men vel fortrinsvis rekreative formål. Vandarealerne vil blandt andet byde på gode betingelser for jagt, fiskeri og diverse vandsport.*

Slikvade med sandormenes ekskrementtuer. Vaden har, med sin store biologiske produktion af fødeemner for ynglende og rastende vandfugle samt visse arter af fisk, afgørende betydning for dens økologiske funktion. I vadehavsplanens inddigede område, Mandø Vejle, ville denne type vade uden tvivl være gået tabt. Foto: Palle Uhd Jepsen, 1990'erne.

Efterskrift

Vadehavsplanen var et voldsomt anslag mod Vadehavets integritet som et unikt tidevandslandskab af international betydning, og den var et skræmmende eksempel på, hvordan myndighederne i 1960'erne stadig planlagde i blind tillid til teknisk formåen uden at tage hensyn til eller forholde sig til mulige tab af unikke landskabelige og økologiske værdier.

Det område, som blev foreslået inddiget og benævnt Mandø Vejle, omfattede ca. 30 % af det danske vadehavs samlede vandareal, hvor vader og deres rigdomme af organismer i havbunden sammen med marskens dyr og planter indgår i en naturlig balance i en fødekæde, der sikrer Vadehavets rige biologiske diversitet. Hvis planen var blevet realiseret, ville Mandø Vejle formentlig have udviklet sig til et lavproduktivt ferskvandsbassin. Konsekvenserne for blandt andet trækkende vandfugles muligheder for at raste og søge føde, når puljen af vigtige levesteder blev reduceret og taget ud af Vadehavets samlede biologiske ressourcer, kunne dermed have påvirket hele det danske vadehavs økologiske funktion. Vadehavets vitale betydning som opvækstområde for Nordsøens bestande af kommercielt vigtige fiskearter ville ligeledes gå tabt, når den frie vandudskiftning i vejen ophørte. De naturmæssige og økonomiske samt politiske konsekvenser af forslaget gennemførelse var ikke gennemtænkt, og forslaget hvilede på forældede visioner om at fravriste naturen flest mulige vådområder for at optimere landets dyrkbare arealer.

Selv om vadehavsplanen fra begyndelsen opnåede en vis politisk opbakning fra den

liberale fløj og blandt fremtrædende geografer, der i de følgende år fortsat støttede indvinding af nyt land i Vadehavet, så var tiden løbet fra de store afvandingsprojekter. Årene efter 1960'erne blev en brydningstid, hvor der skete et holdningskift til fordel for naturbeskyttelse både blandt politikere, biologer, medlemmer af Danmarks Naturfredningsforening og Dansk Ornitologisk Forening samt i store dele af befolkningen. Man havde set eftervirkningerne af, hvordan voldsomme ødelæggelser af biologisk værdifulde naturområder havde ført til en forarmelse af landets natur med tab af den biologiske mangfoldighed. En af de mest visionære kritikere af Vadehavsplanen var

Margrethe-Kog med saltvandssøen og Det fremskudte Dige til venstre. Kogen blev den sidste inddigning i Vadehavet efter en trilateral aftale om at forbyde yderligere inddigning i hele Vadehavet.

Foto: Palle Uhd Jepsen, 1984.

Horst Meeseburg, der var biolog ved Fiske- og Søfartsmuseet i Esbjerg og senere museets direktør. Han skriver blandt andet i en artikel i *Tøndringer Samfundets Årsskrift 1969*, at planen ... vil ødelægge et dynamisk, spændende og mangesidet miljø og i øvrigt ikke sikre Vadehavet mod stormfloder. Charlotte Jensen (2008) nævner i denne sammenhæng blandt andet, at Horst Meeseburgs formulering afspejler en begyndende bekymring for natur og miljø i Vadehavet.¹⁷

Vadehavsplanen, Hollands store dige- og sluseanlæg i Zeeland samt bygningen af Det fremskudte Dige – indviet i 1982 – ud for det gamle Højer dige fra 1861 blev den indirekte anledning til, at en miljøgruppe, anført af Verdensnaturfonden (WWF), tog initiativ til en debat om internationalisering af Vadehavets forvaltning. WWF hævdede, at en effektiv beskyttelse af det store tidevandslandskab forudsatte en fælles trilateral, langsigtet planlægning. Initiativet var stærkt medvirkende til, at der i 1982 blev etableret et regeringssamarbejde mellem Danmark, Tyskland og Holland om Vadehavets beskyttelse og forvaltning.

Tak

Bibliotekar Per Hofman Hansen ledte mig på sporet af historien om kaptajn Wilhelm Nellemoses projekt fra 1935. Jeg havde i forvejen en kopi af Vandbygningsvæsenets Vadehavsplan fra 1969, og de to projekter kunne give stof til en samlet fortælling.

Noter

- 1 Der knytter sig flere myter til udsagnet. For eksempel hævdes det urigtigt, at hedens opdyrker, ingeniør Enrico Dalgas (1828-1894) skulle være ophavsmand for

- udsagnet. Det stammer derimod fra forfatteren H.P. Holst (1811-1893), og hans udsagn lyder i sin helhed, *For hvert et Tab igiæn (sic!) Erstatning findes, hvad udad tabs, det maa indad vindes*. Der findes også andre udlæggninger af, hvor udsagnet stammer fra. De leder både til Preussen og Finland.
- 2 Arbejdermuseets hjemmeside, Arbejdsløshedsbevægelserne i 1930'erne.
- 3 Lov nr. 599 om landvinding af 14. november 1940 (§§ 1 og 2).
- 4 Forslag til videre læsning: Hansen, Kjeld (2008), *Det tabte land* og 2011, *Folk & Fortællinger* (2011), Jepsen (2012).
- 5 Det eneste område i det danske vadehav, hvor et havdige er blevet anlagt direkte på den sandede og mudrede havbund, fandt sted med færdiggørelsen i 1982 af Det fremskudte Dige (Vidå Dige) mellem Emmerlev og den dansk-tyske grænse vest for det ældre Højer Dige fra 1861. Den nye kog – Margrethe Kog – på 1.250 ha har i dag status som en naturbeskyttet fuglelokalitet i Vadehavet Natur- og Vildtreservat.
- 6 Uhd Jepsen, 2013, side 129 og 134-137.
- 7 Wilhelm Nellemose var dansk søofficer og modstandsmænd og i 1930'erne leder af Administrationen for de Internationale Havundersøgelser. Under Anden Verdenskrig i september 1944 blev han anholdt af Gestapo og overført til KZ lejren Neuengamme og senere samme år indsat i Svesinglejren, hvor han omkom af sult og dysenteri den 13. november 1944 (Wikipedia Common).
- 8 N.H. Jacobsen, 1937, side 134. Gert Jakobsen, 2016, side 7-10.
- 9 W. Nellemose skriver konsekvent Manø og ikke Mandø samt Romø og ikke Rømø, men det skyldes formentlig, at stavemåden, for Mandøs vedkommende, blev benyttet på Sognekort over Manø fra 1860.
- 10 Uhd Jepsen (2000), side 69-70. Betænkning nr. 130, side 10-12.
- 11 Dobbelt digesikring med 'reservediger' (tilbagetrukne diger) bag eksisterende havdiger.
- 12 Vandbygningsvæsenet var en styrelse under Ministeriet for Offentlige Arbejder til administration af statshavne og tilsyn med kommunale havne. Det projekterede, byggede og førte desuden tilsyn med havdiger, høfder og andre kystsikringsanlæg foruden vedligeholdelse af en række offentlige sejlløb. Vandbygningsvæsenet blev nedlagt i 1973, hvorefter opgaverne blev fordelt på blandt andet Statshavnsadministrationen og Kystinspektoret

- nu Kystdirektoratet, som i 2017 blev sammenlagt med Naturstyrelsen. Kystdirektoratet varetager myndighedsopgaver vedrørende klitfredning, kystbeskyttelse, strandbeskyttelse og statens højhedsret over søterritoriet.
- 13 Vadehavspanen 1969 har Vandbygningsvæsenets journal nr. marts 859K20+8 bilag.
- 14 Burchardt (2018), s. 92-93.
- 15 Deltaplanen er et stort sluse- og dæmningsbygværk i det sydvestlige Holland, der er udført for at beskytte lavtliggende områder mod oversvømmelse og samtidig indvinde nyt land. Deltaplanens gennemførelse blev besluttet efter stormfloden i 1953. Anlægget omfatter blandt andet sluser med pumper til regulering af indstrømning af havvand og udstrømning af vand fra baglandet. Veje på digekronerne forbinder den tidligere afsides beliggende deltaregion med det øvrige Holland.
- Hans Folke: Deltaplanen i Den Store Danske på lex.dk. Hentet 24. januar 2021 fra <https://denstoredanske.lex.dk/Deltaplanen>
- 16 Ribe Amtsråds betænkning af 13. oktober 1966 om Ribe Marsk.
- 17 Jensen (2008), s. 147.

Litteratur

- Burchardt, Jørgen: Broen til Fanø: 100 års mislykkede planer. I: *Sjæk'len. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet 2018*, s. 72-99. Artiklen er også tilgængelig som PDF på Fiskeri- og Søfartsmuseets hjemmeside <http://pub.fimus.dk/Sjaek-len2018/72/>
- Hansen, Kjeld: *Det tabte land: Den store fortælling om magten over det danske landskab*. Gad, 2008.
- Hansen, Kjeld: *Folk & fortællinger fra det tabte land: Jylland*. Bæredygtighed, 2011.
- Jacobsen, N.H: *Skibsfarten i det danske Vadehav: En erhvervsgeografisk studie*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskabs Kulturhistoriske Skrifter, Bd. II. Kjøbenhavn.
- Jakobsen, Gert: "Idealist" eller "Fantast". Et Vadehavs projekt af dimensioner. I: *Fanø Lokalhistoriske Forening, medlemskrift* nr. 81, 2016, s. 7-10.
- Danske Geografiske Selskab. København, 1937. (Kulturgeografiske skrifter, 2).
- Jensen, Charlotte: Det fremskudte dige. Om italesættelsen af Vadehavet som et naturens sted. I: *Sjæk'len. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet*, 2007, s. 142-161. Artiklen er også tilgængelig som PDF på Fiskeri- og Søfartsmuseets hjemmeside pub.fimus.dk/Sjaeklen2007/files/assets/basic-html/index.html#page143

- Jepsen, Palle Uhd: *Vadehavsbilleder*. Museet for Varde By og Omegn [nu Vardemuseerne], 2000.
- Jepsen, Palle Uhd: *Filsø*. Museet for Varde By og Omegn [nu Vardemuseerne], 2012.
- Jepsen, Palle Uhd: *Ho, Langli og Skallingen*. Museet for Varde By og Omegn [nu Vardemuseerne], 2013.
- Nellemose, W: *Arbejdsløsheden, et Forslag til dens afhjælpning*. København, 1935.
- Overgaard, Anne Marie: Byggeriet af Rømdæmningen: Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling. I: *Sønderjyske Årbøger*, 2012, s. 105-130.
- Voss, Thorkild: Havet gav og havet tog. I: *Vestkysten*, 14. november 1970.

Andre kilder

- Betænkning angående mulighederne for sikring af bebyggelse i marsken i Tønder og Ribe Amter*. Afgivet af den 15. juni 1955 af Landbrugsministeriets udvalg af 16. august 1950, 1955. (Betænkning, nr. 130).
- Vandbygningsvæsenet: *Vadehavspanen, Dimensionsgrundlag og Skitseprojekt 1969*. Jr.nr. 858K 20 + bilag, Vandbygningsvæsenet, 5. distrikt. Tønder den 20. marts 1969.
- Stormflodsudvalget: *Betænkning*. Udvalget vedrørende sikkerhedsforanstaltninger mod stormflodsfare ved havdigerne i Tønder og Ribe Amter af 5. december 1969. Udvalget, 1975.

Palle Uhd Jepsen (f. 1941) er opvokset i Blåvand og er fortrolig med egnens natur og kulturhistorie. Han har fra 2003 til 2020 boet i Wales sammen med sin kone, Rosemary Mason. I 2020 flyttede de begge til Danmark og bor nu i Hjerting. Palle Uhd har fra 1965 til 2003 som ansat på Vildtbiologisk Station, Kalø, Landbrugsministeriets Vildtforvaltning og Skov- og Naturstyrelsen primært arbejdet med forskning og overvågning af vandfugle og havpattedyr samt ledet oprettelse og drift af natur- og vildtreservater. Han har deltaget i forskningsprojektet på Svalbard og i Østgrønland samt skrevet flere bøger og artikler om natur- og kulturhistoriske emner herunder om arktiske forhold.